

Тыва Республиканың Чазааның 1998 чылда Кызыл хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдэзиниң талазы-биле ажылының дугайында

ОТЧЕДУ

(Этте 1-ги ориндо).

1998 чылда кеди чок бүдүрүлгелерин эт-хөргөзүп 2,2 млн рубльге сайгарган, оон күсөй-биле чээли өрөшүрүнүп келик-чамдызы, оон иштиле мурнууда турган өнүгүзүлгелерин чыгышты-биле төлөттүнген ажил төлөвири төлөттүнген Акша-хөргөнгө кезин продукцияны немес бүдүрүп үндүрүп хандырып турар бүдүрүлгелерге, оларга сан-хөө талазы-биле деткимче бээри-биле шилчткен.

1999 чылда Өрө төлөп шыдава дугайында хөргөктөр болгаш республиканың сан-хөө-биле чогулчулар федералдыг эргелдештүрүк агентствозу муниципалитет бүдүрүлгелериниң өрө төлөп шыдава дугайында айттырылганын шиттирлээрде, бүрүн эргелерин дамчыдып бээр талазы-биле Кызыл хоорай чыгырамы-биле дугуржугуна чыгып азырын планнап турар.

Даштык экономиктиг ошкучуруду. Тыва Республиканың Национал политика, даштык экономиктиг болгаш девискээр харылааларының азыраагына ажил-чорудуу талазында кол угулганын чыгыштырып берээри болза, Кызыл хоорайга кеди ажилдаар бүдүрүлгелерин тургузары-биле Россияда, даштыктыда партнерлар-биле долд ажил-агызы харылааларын тургузары болгаш ажаландырышкы атырын хаара тудуры болгелген.

1998 чылда республиканың даштык сатып алынышы 12309,8 мун доллар болган, бо дээрге АКШ-тин доллары-биле алтыра 1997 чылдан деннинден 7,1 мун доллар хой бооп турар. Даштык экономиктиг ажил-чорудуу-ганын идепкейлик киржик чыгырынга "Тыва тараа продукциялары" ААН, "Тыва алгы" ААН, "Енисей Хуанкы" ЧТ КХН хамаарыш, Даштык партнерлар-биле орнажил-сочуру хуу сайгарлыкчыларын саны өскөн.

Кызыл хоорайн харылааларын аргаларын ажылаары, чокку кожавыс — Моол-биле бот-бодунга ажалтыг харылааларын деткири республика Чазаанын мурнады көрүп турар кемчелеринин бирээзи бооп турар. Бо сорулганы күсөдери-биле Россия Федерациязынын болгаш Моолун Чазактарынын аразында кеди ажалдалгала дугуржугуназынын төлөвезин белеткээ. Эрткен чылдан декабрь айда "Кызылдын эт комбинаты" АН болгаш "Тыва алгы" ААН моол партнерлар-биле Моолдан эт, дук, дириг маалды бээр чорудар дугайында керээз-дугуржулага ат салган.

Хөстүг каады скелдарын "Тыва алгы" ААН-нин, "Кызылдын эт комбинаты" АН-нин, Кызыл хоорай аэропорту-нун девискээринде тургузар дугайында төлөвилде ажалдап кылган болгаш федералдыг органны-биле дугуржуру турар. Бо дээрге даштыктын каады өрөзденде хосталгаш, кири соортур чиг эттин үнөзүн чиггидер арганы бээр.

1998 чылда республика-биле даштык сатылаашкына Украина, АКШ, Германия, Иран, Кыдат, Моол, Туркия киришкен. Ыраккы даштык чурттар бугу бараан саярлаагынын 99 хуузуу ээлеп турар. Даштык чурттар-биле сатылаашкыны анализтеп көрөгө, бо чылын бектик технологияларын кыри арбадан турар.

Соолту чылдарда даштык чурттардан туристер ээри илден аларган Ыналзада-да тургум ал дээринде республика болгаш хоорай-биле даштык чурттар-биле деткимче бээр хөргөң кирибей турар.

III. БЮДЖЕТ, ҮНДҮРҮГ БОЛГАШ АКШ-ЧЭЛИ ПОЛИТИКАЗЫ

Кызыл хоорайнын девискээринде үш деннедеринин бюджеттеринден федералдык республика болгаш хоорай бюджеттеринден ажаландырып турар бюджет органдыктары бар. Чазак бүдүрүлгелеринин бюджеттен алыңчыларын сан-хөө хандырылганын боттандырап ачы ажалдап келген.

Федералдык бюджет. Хоорай девискээринде турар 81 бюджет алыңчыларын федералдык бюджеттен хандырган. Олар федералдык төптөн 197,5 млн рубльди алган. Онда үш федералдык бюджетче хоорай девискээринде 20,7 млн рубльди орулгазы кирген.

Бүдүрүлгелерин болгаш органдыктарын сан-хөө өрөзүн ажаландыраары-биле

20,3 млн. рубльди үзүп бердвис. Оон ачызында федералдык бюджетче төлөвилер талазы-биле кеди чыгыштырып, оон хөргөнгө түнү кызырылган. Чыл төнүзүнде чыгыштыг, электри энергиязы, харылаа ачы-дуазы, транспорт дээш 18,9 млн рубль өрөвсид дика кызырылган, 19,4 млн рубль болган. Чазак РФ-тин Сан яамызында удур-дедир санажылгаларын дуглаар, өрелерин төлөжилер талазы-биле ажалдарын уламчылап турар.

Продукцияларын (бараан-нарын) Ыраккы Согу чүктүн районнарынча база аңаа деннез черлерге сөөртүп деткири-биле 28,6 млн рубль чээлилерин федералдык фондундан алгаш, күрүнениң сан-хөө деткимчезин көргүскөн. Федералдык чагырада турар албан черлери болгаш органдыктары оскө ындагы албаннарын бодарга, долу эвессе-даа болза, чүгээр хандыртанып келген. Оларнын ажалдакчылары барык бугу чыл дургузунда шаптын доктаамал бектик деннедерге ач келген.

Республика бюджети. Бистин наагылдыгында республика бюджетинден ажаландырып турар черлер хой, оларга медициналык 22 албан чери, өрөзүлгелерин 10 албан чери, 2 уюлгаш, болгаш техникум, яси-саа, эртеннин 3 организациязы, культура-нын 14 албан черлери, хой чуннар бажыны, орт камгаланы улус хуузуу ач, хуваар чер массалыг информация чөпкөктеринин 8 албан чери, 19 яма болгаш ведомство хамааржыр. Бо структура-ларын тулап тургузарында эртен чылын 172,5 млн рубльди наагылдап.

Республиканың эрге-чагыра органнын хоорай бюджетинде дузаткыч көргүзүрү-биле оларны ажал-тургузарында 9,3 млн рубль сметалык республиканың № 2 боджудага бажыны, а 27,6 млн рубльди наагылдап республика эмнегезин, 5,7 млн рубль чыгары школа-интернатты база бодунга алган.

Кызыл хоорай бюджети. 1998 чылда "Тыва Республиканың бюджетинин дугайында" ТР-нин Хойлузунага дүштүр бюджет организацияларын болгаш түш чөп чагыраларын аразында харылаалар дугайында Хойлууда дүштүр дика улуг өскөргөлерин кириген турар. Бистин республика бугу деннедеринин бюджеттерин деткири талазы-биле сан-хөө фондун тургускан. Ону федералдык бюджеттен кээр ажал-хөргөнгө 60,2 хуузу кылдыр доктааткан Кызыл хоорайга, өскө муниципалитет черлери-биле бир домей, оларнын алыр ажал-хөргөнгө үнөзүн чыгыштырып база иччаар доктааткан. Аңаа бюджет чыгыралдарын бугу хөргөлдерин хандырынганы 85,7 хуу турар. Ол ышкы бугу кожуунарга, Ак-Довурга, Кызыл хоорайларга бюджеттин чедишлеп хемчээлин 14,3 хуу кылдыр доктааткан. Биргээр чыгырааларга, муниципалитет алырынга бюджеттерин тургузарын болгаш күсөдериңге чыгыш аай негелдесе тургускан.

Кызыл хоорай бюджетинде сан-хөө дузалымчызы кылдыр 69,1 млн рубльди бээрин көргөн. Херек кырында 71,5 млн рубльди берген. Кызыл хоорайга социал-урудузду-биле бирги ээлчегин чыгыштырып 84 хуузуу республика хөргөнгөндөн, 16 хуузуу хоорайнын хууда орулгааларында төлөз 1998 чылда хоорай чоңунун алган шаптынны 94,7 хуузуу республика бюджетинин күсөй-биле, а күчле 5,3 хуузуу хоорайнын хууда орулгааларын күсөй-биле төлөз.

Хоорайнын бюджет организациаларын ЧЭТ-ке өрелерин 87,4 хуузуу республика бюджетинин, 12,6 хуузуу хоорайнын хууда орулгааларын күсөй-биле төлөз.

Удур-дедир өрелерин төлөжилерге тургузунга берген чингид байдалды өзгөздөдир-биле Кызыл хоорайнын бүдүрүлгелерин болгаш органдыктарын болгаш ажаландырышкыны кылды, тус чер бюджетинден 41,8 млн рубльди үзүп берген. Хоорай бюджетинден 83 бюджет алыңчыларын ажаландырып турар. Оларны тургузарыны нити чыгыштырап 162,6 млн рубль кылдыр доктааткан.

Кызыл хоорайнын девискээринде нити республикада бүдүрүлгелерин, органдыктарын 43 хуузуу, ха-

мааты сайгарлыкчыларын 66 хуузу бурткеттинген. Олар бугу деннедеринин бюджеттеринге 128,9 млн рубльди кириген. Оон 20,5 хуузуу федералдык бюджетче, 25 хуузуу республика болгаш 54,5 хуузуу хоорай бюджетинче кириген.

Хоорайнын хууда орулгаалары 1997 чылдан деннеден 29 хуу эвээш азы 69,9 млн рубль болган, а кожуунарга 13 хуу эвээш болган. Оон чыдагааннары хой Чижээ, түш черин 6 үндүрүп солуп каапкыш; дика хой орулганы чедир албан.

Хоорай бюджетинин орулгааларына үлөтүр бүдүрүлгелерин кириген үзүп 19,1 хуу, транспорт болгаш харылааны — 17,5, сатыгын болгаш хой-нитиниң чөмө-нитиниң — 13,5, хандырылга-саарылга ажил чорудууларын — 7,4, чээли камгалаттыга ажил чорудууларын — 5,9, ту дугуу — 5,8, чурттага-ком мушал ажил-агыны — 5 хуу болган.

Хоорайнын 69,9 млн рубль хууда орулгааның 23,6 хуузуу чурттага фондунга, 20,2 хуузуу — чагыштырмалыга, 19,8 хуузуу — ком мушал ажил-дузалымга ажалдап, социал-урудузду ажаллап, социал-урудузду ажаллап чыгыштырып, ажал чорудууларын хууда хөргөлдерин күсөй-биле ажалландырып дика кызырылган. Чижээ, 1997 чылда ажил төлөвилерге хөргөнгө 15,5 хуузуу шилчткен болза, 1998 чылда күчле 2,9 хуузуу берген. Урууларга пособиелар төлөзүр чыгыштырып кызырылган (1997 чылда 2,3 хуузуу, 1998 чылда — 2,3 хуузуу берген). Аш-чөмөк 1997 чылда 9,2 хуузуу, а 1998 чылда 6,7 хуузуу берген. Оон бектик кызы-бүрү чыгыштырылгала ажаландырышкы, чаагыштырылгала кыды алыра, 2,5 хуузуу 12,1 хуу чедир өскөн.

Бюджет адырынчы ажалдакчыларын шаптын болгаш уруулар пособиелар бирги ээлчеге ажалландырап дугайында федералдык эрге-чагыраларын болгаш ТР-нин Чазаанын доктаатканы ажаландырышкы чурмуу хоорай чыгыштырып хандырып турарыга, өскө-даа чыгыштырып хамаарыштыр ревизионы Чазак чорудуп турар. Оон түнелдерин немей дынадыр.

Күрүнө хөргөлдөрүн акшаландырап талазы-биле республика Чазаанын чоруктан ажылынын түнеленинде, 1998 чылда республикага нитииза-биле сан-хөө 1592 млн рубль болган. Оон 763,5 млн рубльди Кызыл хоорайга берген. Маңаа наагылалдык денгизгүрү үзүп 48 хуу, а 1997 чылда 42 хуу болган. Чуртакчы чоңунун санын алыр болза, республиканың бугу чоңунун 29 хуузуу Кызылда чурттап турар. Хоорай бюджетинин хууда орулгаалары 69,9 млн рубль азы нитииза ажалын 9,2 хуузуу болган. Бо чорук ханы экономиктиг анализти кылгаш, чогуур кемчелер алырын Чазаатан негеп турар.

Эрткен чылын хоорайнын коммерция банклары курлар базанын калбарып арга чок болган Чыгыштырар 1997 чылда деннезеге 13 млн рубльге өскөндөн, чээли курлары 12 хуу эвээштен бугу карыларга Москва банкларының филиалдарына хамаарышкан.

Банклар нитииза-биле организациаларга, юридикт албан черлеринге хамаарышпа сайгарлыкчыларга, хууда кижилерге 21,1 млн рубльди чээлиге берген, оон иштинде кожуунарга бүдүрүлгелерге күчле 3 млн рубль чээлин берген. "Тыва сөмбөк", "Тыва тараа продукт" ААН-ге мин-спирт завод сатып алырына 300 мун рубль кыды хуусаалык чээлин берген "СБС-АГРО" нун филиалы Кызылдан хабө комбинатына тараа сатып алар 500 мун рубльди чедирген. 1999 чылдын январь 1-де чээлилерин нитииза өрөз 22 млн рубль чеккен. Чээлилерин дедир этидер аитырып чингид бооп артышкан. Чээли организациаларында хуусаазы эрткен өрө 22,7 хуу пункт чеккен. Ук өзүлүгөндө чыда-гааны болза, чээли алыңчыларын бар аргаларын кош-кап тодоралды турары, хоорай бүдүрүлгелерин ажал-агы-сан-хөө ажил-чорудууларын ажалтыгы эвээш бооп турары-дыр.

Күрүнениң чээли системасында буурашкын чээли организациаларын сан-хөө байдалын наагылдап, төлөжилде, санажылгаларын байдалы баксыраан 1999 чылдын февралда чогулчу-

дукла чээлин алган соода төлөжилгелер саададыр чорукту "СБС-АГРО" чайлапкан.

Август айда чуртка болган сан-хөө кризиси рубльдин үнөзүн дика бадарган, оон түнеленинде банкларда шыг-жандыкчылар база катал кара-жага таварышкан. Шыг-жандыкчылар ортузунга дүвүрүшкөн үнөзү болза, оон уржуктары дика аар болуп болуп турган. Чазак кемчелерин алган соода шыг-жандык ажалын бээринге тургузунга берген турган дүш-күрүлдү байдал чыгаалткан. Август 17-нин соода ийи ай дургузунда хоорайнын хамааттыгына 10 млн ажал рубльди үндүрүп берген.

Кризис үзүнде дика кызырылган валюта операциялары чыл төнүзүнде өзүп эгелээр Чижээ, Кызыл хоорайга валюта операцияларын саарылгазы декабрь айда АКШ-тин доллары 287,0 мун өскөн, а чыл дургузунда АКШ-тин доллары 4753 мун чеккен.

Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазаанын туду ажал саарылганын чурмуу болгаш талазы-биле ач чоруктан кемчелерин түнеленинде нити республикага банкылар кассаларынча ажалын кирери 1997 чылда болгаш элэң өскөн. Эмис сия 3,5 хуу кылган.

IV. ЭКОНОМИКАНЫҢ БОТТУГ СЕКТОРУН ХӨГЖҮДЕРИ

Үлөтүр. Экономиктиг бүдүрүлгелери үлөтүрүкчү нарын баадалга ажалдап келген. 1998 чылда үлөтүр бүдүрүлгелерин нитииза дузалат бүдүрүлгелерин кириштыр алыра. Кызыл хоорайга 314,1 млн рубль болган. Республиканы Чазаа хоорайнын үлөтүр бүдүрүлгелерин доктаат хамаарган, оларга күрүнө деткимчезин көргүзүп келген. 1998 чылдын дургузунда республиканың хөргөлдө бюджетинден чээли курларларын берген бүдүрүлгелерин чартып, чаа технологияларын шингээп алырынга алгы заводунга 100 мун рубльди, "Кызылдын эт комбинаты" АН-ге — 400,

пиво заводунга — 300, "Тыва мебель" КХАН-ге — 160, "Септеге" күрүнө бүдүрүлгезинге — 35 мун рубльди берген. Кызыл хоорайда турар бүдүрүлгелер адын тывызын 11,9 хуу, электри энергиязы бүдүрүлгөн — 16,1, демир-бетон кылгылары бүдүрүлгөн — 20 хуу өстүргөн. "Кызылдын эт комбинаты" ААН, "Макарон үлөтүрү" күрүнө бүдүрүлгези, "Тыва мебель" КХАН, алгы завод, машина заводу, "Ойна" артыг, "Тыва алдын" КБ, "Тыва алгы" ААН бүдүрүлгө хөмчээлин өстүргөнер.

Мебель фабриказының ажалын көргүзүп экижээт Мебель бүдүрүлгезин хөргөлдөп чыгыштырып сатып алган. Эрги станоктарын солдуур, ийи болбазырадып кылдыр чаа станоктарын сатып алыр аитырылганын шиттирлеп турар. Паркет кылдыр чаа шугу муну — тургускан. Фабрикага мебельдин фасад элементтерин болгаш корпус мебели бүдүрүлгени катал тургузар ажалды чорудуп турар. 1998 чылда барааның продукция бүдүрүлгө 427 мун рубльге улгаткан.

Эрткен чылын алгы-пимок заводу техниктиг кидис бүдүрүлгө технологияны бүрүн-биле шингээп алган. Кидис кылдыр берин катал тургузар ажалды чорудуп турар. 1998 чылдын дургузунда барааның продукция бүдүрүлгө 21 хуу өскөн.

1998 чылда машина-тулау заводу чок цехтерин катал тургускан. Радиоаппаратуралар өлтүрүлгө хөргөлдөзүрүк сатып алыры-биле 120 мун рубль үзүп берген ТР-нин Президентизинин Ш. Ооржак хөргөлдөзүрүк сатып алыры-биле 120 мун рубльди үзүп берген. Ажалдаар 40 черин немей тургускан. Чыл дургузунда барааның продукция бүдүрүлгө 1,5 катал өскөн.

Хой кежинден тон даараар фабрикаын ажаллап кирген күчүлдерин шингээп алыр кемчелерин ботландырган. Дук аргыш, бүдүрүлгө хөргөлдөзүрүк чери г-херекселдерини элтирени дооскан, оларны сатып алырына немей 25 млн марка хөмчээлдиг даштык чээлин ажаллап Эрткен чылын продукция бүдүрүлгө 900 мун рубль чеккен азы 1997 чылдан 265 мун рубль хой болган. "Тыва алгы" ААН-нин үстүнде ажаан бүдүрүлгө

күчүлдерин ажаллап кирген соода ажалдаар чаа черлер немейир. Бо хүнде кол аитыры болза, ук бүдүрүлгени чиг эт-биле хандыры Оларны Моолдун кожа аймактарында сатып алыр ажалды организастап турар "Тыва алгы" ААН-нин саарылга хөргөнгөлерин хандырап талазы-биле кемчелерин Чазак ап турар. Москваның чамдык банкларынын удуртукчуларын маңаа кээринине чалаан. Бүдүрүлгени шингээдир ап турар үелде керээз эауугар, хөвс аргыш бүдүрүлгени директоруна ажалдаары-биле дуржулгалыг специалист, "Люберек кеовры" АН-нин чингени директорунун оралакчызы биске кээп ажалдаар.

Карылгалы ажаллап турган, оон соода эде организастаан Улуг-Хем ийи ажалдагы черинин базаазынга амгы үениң бүдүрүлгени тургузарын планнап турар. Паркет болгаш хирбаланы тулау материалдары бүдүрүлгө талазы-биле дериг-хөргөлдөрүн чамдызын экелген.

Россия Федерациязынын Чазаанын Даргазынын бирги оралакчызы В. А. Густовка эртен чөвүлдө хурталыг протоколуна дүштүр улуг хөмчээлдиг фанера, эттен, эт-ногаа аймаандан уруулар черменери, эрт-консерва болгаш колбаса, спирт бүдүрүлгө болгаш минералды сулар кууар бүдүрүлгени Кызыл тургузарын хандыраары биле күрүнелер аразын чээли ажалландырышкынын төлөвилелерин ажаллап кылдыр турар.

Хоорайнын үлөтүр бүдүрүлгелерин барааннары салдар делгелге-армакарларын эрттирген. 1999 чылда республиканың Чазаа үлөтүр бүдүрүлгелерин техниктиг эде чөпкөлдөрү, түш черин чиг эдин болбазырадып тургаш, адааныжал шыдаар продукцияларын бүдүрүлгө бичи сайгарлыкчы ажалды деткири болгаш хөргөлдө талазы-биле политиканы чорудар.

Экономиканың база адырлары. Республиканы Чазаа хоорайда оодага-энергетика комплекзинин, транспорт, харылаанын ажылыче киригезини угулганы келген. Кызыл ЧЭТ-тин хөргөлдөзүне болгаш ажалдагы хамаарышкан 17 чөвүлдө хуралды Президентинин — Чазак Баштыгынын, оон оралакчыларын деннедирге эрттиргеш, 7 доктаалды хуузуу элэң өскөн. № 15, 16 котел-агрегаттарын тудуун уламчылаар, чыгыш болгаш электри хандырылганын объектилерин байдалын, ком мунал ачы-дуазы дээш төлөвилер кылдырып транзит агар саннары ажалдыр, бүдүрүлгелерни күсүк-кышы үелде белеткээр. Кызыл ЧЭТ-ти күсүк-кышы үелде белеткээр аитырылганын шиттирлеп Республика өнүзүңгө хамаарыштыр хөргөмүш театрына, А. Пушкин атыг национал библиотеканын, республиканың № 1, 2 эмнегелеринин, № 2 уруулар поликлиниказынын, тыва-турк лиценция, элээди урууларын спорт школанын болгаш өскө-лаа объектилерин одалга сезонунга белеткелген бүрүн контрольга ач келген.

Кызыл ЧЭТ-тин 1998 чылда үлөтүр продукциязы 81, 2 млн рубль болган. Хөргөлдөзүлгө 720 мун Гкал чыгыштырып берген. 5 котел-агрегаттын, турбогенераторун септелгезин чорударган, чылдыкчыларын, сугуу четки насостарын, бак-аккумуляторларын, 5 км узун чыгыш дамчыда черлерин септээр. Чүлдүм болгаш Кузнецов кудумчуларында чыгыш четкилерин септээр ажалы Чазаа берген. Хоорайнын он талакы кежинде чыгыш четкилерин септээрине 150 мун рубльди баадала Чазаа берген. № 15 котел-агрегатты тудурынга 9774 мун рубльди, оон иштинде ажаллап баштай кирер аргатка — 8146 мун рубльди Чазаа берген. Бак-аккумулятору, складты, 10 машина турар гаражты, өскө-лаа черлерин ажаллап кирген.

Чазак чыгыш хөргөлдөзүлгелеринин бюджет өрелерин дуглаары-биле республика бюджетинден Кызыл ЧЭТ-ке 12,5 млн рубльди, оон иштинде шалынга — 11,6 млн рубльди берген. Удур-дедир өрелерге 4,9 млн рубльди аныг-ла берген. 1998 чылда муниципалитет бюджетинде ажалландыраар, хөргөлдөзүлгелер берген чыгыш энергиязынын өртээ 74 млн рубль болган. Бюджеттин бугу ден-

неддеринин талазы-биле алырга, Кызыл хоорайда чыгыш энергиязы ажаллап турарларын нитииза өрөз 124 млн рубль чеккен. Оларнын хой нуруузу "Жилье" септелге-ажылга бүдүрүлгезинге онашкан, азы 107,3 млн рубль болган. ЧЭТ-тин ажалдакчыларын айд алыр ортумак шалыны 2452 рубль болган.

Чазак онзагай кичээнгенин "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайыне угулдангып келген Чазак уургайны ажал-хөргөңи-биле хандыраарын кемчелерин ач турган. Бюджетте турарларын хөмүр-лашка өрелерин дуглаары-биле 14 млн рубльди республика бюджетинден берген. Оон бектик шалың төлөзөр өрелерин база дуглап турган. Россиянын Одалга-энергетика яамызы-биле кады хөргөлдөп тургаш, 6 млн рубль түнүг чээли ажалландырышкынын "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайына тып берген. Ол чорук чыгыш боду дүрүр автомашиналар паргыгын чартып арганы берген. Кол-ла өрелер чег Кызыл ЧЭТ бооп турар. 1998 чылда ук бүдүрүлгө 488 мун тонна хөмүр-дашты каскан. Оон-биле кады чер кырын доврак-сайын чызып, аргалар ажалдынын хөмчээлин кызырган. Продукциянын бот-үнөзү улуг Дебитор өрөз 46,2 млн рубль. Хөмүр-дашты чер иштинде казып тыварын төлөвилелеринин талазы-биле ажалды кылдып эгелээр. Хөмүр-дашты суугадып, оон сиптез-газ алыр аитырыгын шиттирлеп турар.

Кызыл хоорайнын газ хандырылганын хөргөлдөзү республикага кээп турар газ хөмчээлинин 64 хуузу бооп турар. Бөлдүктөзүн газ тургузуларын дамчыштыр 536 тонна газты, а баллоннар-биле 236 тонна газты ажаллап. Бодунуң хууда саарылга хөргөңгө четпээнинде "Тыва газ" бүдүрүлгө черинге республика бюджетинден 1,5 млн рубльди берген.

Транспорт ачы-дуазынын кирээгө Чазаатик доктаамал кичээнгенин турган. Суг транспорту-биле 4,1 мун тонна чүкту, азы эртен чылдын деннедир ийи катал хойну сөөрткен, 2,3 мун пассажирни аргыштырган. Сан-хөө байдалы экижилди алыры-биле "Тыва суг аргыштырылга компаниязы" дээр ажал акционер нитиизага Чазаа 150 мун рубль түнүг кредит акашын үндүрүп берген, оон Кыдыкы Согу чүктүн районнарычө боттуз оларга деннештирген черлерге продукция сөөртүрү сан-хөө-биле деткири федералдык фондундан алган. Бүдүрүлгө ам-даа сан-хөө талазы-биле аажок берге байдалга туруп турар. 1998 чылда айнын ортумак ажал төлөвири 200 рубль болган.

Агаар транспортуның хоорайлар аразында пассажирлер аргыштырышкын хөмчөзү 9,8 хуу өскөн, а республика иштинге аргыштыралга 21 хуу эвээштен. Чүк сөөртүрү 13,8 хуу өскөн. "Тыва агаар оруктары" ААН-ин нарын аитырылганын шиттирлээр-биле Тыва Республиканын Чазаа 7 доктаалды хуузуу алган. Кызыл хоорайнын аэропорту делегей хөргөлдөзү болулар ажалды уламчылап турар, техника-экономика үнелдежил ажалдап кылданган. Ужар чүл бүдүрүлгенин бодунуң саарылга ажал-хөргөңгөндө чедишлеп байдалын дуглаары-биле республика бюджетинден Чазаа 2,6 млн рубльди берген. Кыдыкы Согу чүктүн районнарынча продукция сөөртүрү сан-хөө-биле деткири федералдык фондундан кредит кылдыр 750 мун рубльди үндүрүп берген. 1998 чылда айнын ортумак ажал төлөвири 1434 рубль болган.

Кызыл хоорайнын чүкк автоавтотранспорту-биле 520,5 мун тонна чүкту сөөрткен. Чүк сөөртүрү АЭТ-1 акционер нитииза сөөртүлгө хөмчөзү 29,9 хуу. АТБ-2 — 40,1 хуу эвээштен 8048,8 мун кижини аргыштырган. 1998 чылда автомобиль транспортуга айнын ортумак ажал төлөвири 797 рубль болган. "1999—2000 жылдар орук шимчээшкенин аныл чок чоңунуң дугайында" Программа хуузуу ажалданган. Хуу автоавтотарга ажаала-септелге кылды, ачы-дуза чедире төптү турган. "Тываавтотранс" АН-нин базаазында сайгарлыкчы кылырынга бо отчеттуг чылда Чазаа 100 мун рубль түнүг кредитти үндүрүп берген. Колбаса, үс, ыштаан чөм

кылар чар чүл садар ийи станцияны ажаллап кирген.

Хоорайнын электри хөргөңгө хөргөңгө Чазак онзагай кичээнгени салып келген. Телефон, телеграф база радио харылаанын үзүктөл чок ажалдаарын хандырап талазы-биле кемчелер бадылатынган. АТС—ЧАТС-тин 12 мун номерлыг "Сименс" дээр немес фирманың чургай станциязынын дериглерин эптеп дооскан. Республиканың чурттакчыларын радио дамчылгазы-биле хандырап кыска чалгылыг дамчыдыкчыны база элтеэн.

Тыва Республиканың Чазааның 1998 чылда Кызыл хоорайның социал-экономикикти хөгжүлдөзүнүн талазы-биле ажылының дугайында

ОТЧЕДУ

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги орнарда).

оларнын анда ортумак ажал төлевири 700 рубль болуп турар.

1998 чылда Чаза коммунал бүүдүүлелерин ажылы чогууналыг болзун дээш, хемчеглерни ап келген Чурттаар оран-сава—коммунал ажил-агыйнын карылаганы дуглаар дузаламчы акшаны чедип атыр ажылды федералдык органнырға чоруткан. Оон түнделде 67.6 млн рубль кирген Тус-тус бүүдүүлелерге деткимчени берип турган. Чунар-бачын-хеп чуур комбинатка 1200 муң рубльди, чаагайдыла комбинатка 206 муң рубльди, чыгыч дамчыдар трассаны суг хоолайларын капиталдык септээрин доозарып 150 муң рубльди үндүрүп берген.

“Тыва коммунэнерго” федералдык фондунан 4460 муң рубль түңүг кредитти тускайлаан.

Хоорайнын чазын, күзүл чагайжыдар база аштап-айтырлар талазы-биле айлар база суботниктер эртирер чылдарга Кызыл хоорай чагыргазына Чаза дузалал келген.

Хоорайнын коммунал бүүдүүлелеринин кредитор өрези 96.5 млн. рубль болуп турар, оларнын иштинде “Краснегго” АН-ге — 85 млн. рубль, “Водоканалга” — 2.6 млн. рубль, өске организаацияларга — 8.9 млн. рубль. Дебитор өре — 11.8 млн. рубль, оон иштинде бажын төлөөзин база коммунал ачы-дуза дээш 9.2 млн. рубль, а санааны — чылда 25 млн. рубль Кызыл хоорайда чурттаар оран-сава—коммунал ажил-агыйнын реформалаарнын программазы хүлээп алдынаан, ол чорук коммунал бүүдүүлелеринин өнүгүшүндө берге санчөө бай-далын улам нарыдуу, доораттадып турар.

Херөгөл рыногу. Республика Чаза мөөнөп база үүрмөктөп садар рынокту хөгжүр чогуур байдалдарны тургузар дээш ажилдап келген. Мөөнөп садар бүүдүүлелерин саны 3 катап көвүдээш, оларнын 15-и хоорайда турар республика ужу-дузалык санды бүүдүүлелери болуп, чижээ, Херөгөлчүлөр нитилелинин баазасы, “Олт и розина”, “Обувь”, “Тыва харылааш-тырылга компаниязы” АН-нер дээш ышкаш. Олар херөгөл рыногунун байдалына дык улул салдарлыг болган. Хоорай девискээринде херөгөл рыногунун 235 бүүдүүлелери бар. Хоорайда үүрмөктөп садар бараан сазыргазы 664.5 млн. рубль түңгө четкен. Оларнын 297.6 млн. хирези рыноктарга оонаштыр Хоорай чагыргазы рыноктарга сандылаашкынын колдады деткип турганыдан нити бараан сазыргазына оларнын үзүү 22 хуу өскөн. Организа чок ындыг сандылаашкынын иччаар деткээни рыноктарга санитардык нормаларын сагывазынга, херөгөлчүлөрүн эргелерин үзүүнине үндүрүлгөттөр төлөөзин чедирин турар. Сандылаашкындан үндүрүг талазы-биле республика хойлузууда, федералдык хойлууда ышкаш эвес, сандылаашкындан кирген акшаны база ук үндүрүгү төлөөзин хүнүн демдегел атыр кылдыр доктааткан. Ол чорук оругаларын үндүрүг төлөөриндеги чагырганың аргаларын дык эвөөждер, үндүрүлгөттөр бир дески кирген турарын хандылар.

Республикага арага рыногу чурумчудар талазы-биле Чазаактын ажылы, арага продукциязын бүүдүренин база сазарын күрүненин талазындан контролдаарын күштелдирерин көрүп турар элээш каш доктаалдарын хүлээп алганы арага садарына чурумну, арага про-

дукциязын мөөнөп садарын хөгжүдөр аргаларын тургузарына дузалал турар. 1998 чылдын дургузууда хоорайда мөөнөп сандылаашкына тускайлаан бүүдүүлелер бир турганындан алды чедир өскөн, а кирип турар үндүрүлгө 1.7 катап көвүдээш Республиканын контролдаар органнарнын чангыс демниг хөдөлүшкүннери бүүдү сазыргаздан 40 муң декалитр араганы уштур, оон ачызында бюджетке 1.8 млн. рубльди немей кирир арганы берген.

Август кризиси херөгөл рыногунга шыгыш ылгалда болган. Оон уржуктарын чайладыр, өрткөттөриң барымдаа чок өзүлдөш баш удур болдурбас сорулга-биле Чазаак эң чугула херек барааннарға өрткөк немээрин түр када кызыгарлаан. Өрткөттөриң канчаар тургузуп, доктаадып турарын мөөнөп база үүрмөктөп садар чертерге барып хынап турган. Эң чугула херек барааннарнын өрткөттөрүн хунуң көрүп турган. Ол бүгүңүз түнделде август өрткөттөрүн хеп-хенертен өзөрин болдурбан, олар чортуу өзүл эгелээри өске регионнарны болаарга, бир ай сонгаар болган. Ап чоруткан хемчеглерин түнделде херөгөл рыногунда байдал чогуунаан, эң чугула херек барааннарнын ассортиментизи катап тургустунган.

Улул кишээниң барааннарнын шынарын хынааш, сандылаашкын дүрүмнерин сагырычыне, херөгөлчүлөрүн эргелерин камгалаарыне уулаңдырып келген. Сандык болгаш амьдырал хандырылга яамызы, күрүненин санды инспекциязы, стандартизация болгаш метрология төвү Кызыл хоорайга 1625 хыналданы кылган. Сандыгын болгаш хойнити чөмөнгөлөгөзүн мөөнөп садар 12, үүрмөктөп садар 105 бүүдүүлелерин хынаан. 6665 декалитр арага аймаан хынап көргөн. 64 бүүдүлгөге 1148 декалитр араганы сайгарарын түр хоруп соксаткан.

Хоорайнын рыноктарында сандып турар продукциянын шынарыне улул кишээниң сандып турган Чавыс шынарлыг барааннарнын дык хой кезини “чорумалдар” дээр сандыгылар сандып турган болган, хынаан даштык дааранылга кылгыларыннын 60 хууун брактан. Эрткен чылдын түнделдерин барымдаалап көргөн, 1999 чылда херөгөл рыногунга хамаарыштыр Чазаактын кол сорулгасы болза организа чок сандылаашкыны чурумчудар, мөөнөп база үүрмөктөп сандыгылар турум бүүдүүлелерин хөгжүдөргө эргежок чугула байдалдарын тургузар, нити кирип турар үндүрүлгөттөрүн иштинде сандыгын үлүүн улгаттырар талазы-биле ажилдарны уламчылаары болуп.

С. СОЦИАЛ ПОЛИТИКА
Экономиктиг болгаш санчо кризисинин байдалында социал политика талазы-биле хой яны сорулгаларын шитпилдөөриң нарын, оон-биле кады республиканың социал регионна, Россиянын өске регионнарнынга болаарга, бюджетке болза-даа дык аар чурк болуп турары ону улам бергедейип турар. Кызыл базала ындыг деңизүүрге долзуу-биле дүгүжүп турар, иччаңгаш хоорайнын социал айтырыгларын шитпилдөөрин Чазаак доктаамак кишээниң улгап келген Пенсия, пособие, чингелдер дээр дээш ышкаш күрүне деткимчезин ап турар хоорайжыларнын үлүү хоорайда 61.5 хуу болуп турар. Республика наисыралында бюджет адырынга хамааржыр организаацияларнын хой нуруузу туруп турар. Мындыг байдалдарда Чазаактын ажылынын кол

уулаңышкынына болза кадык камгалап, өөредилге, культура, социал камгалап болгаш өске-даа албан черлеринин системазын дамчыштыр социал магадылалдарын хандырып болуп келген.

Кызыл хоорайда-даа, республикада-даа чонун айда ортумак оругаларынын хемчээли чавызаан, а амьдырап-чурттап болурунун эи алакы денелди бедэзи байдалдарда хоорайда айнын ортумак шалыны республика хандыг ындыг ортумак денели ушчок ажып турар (980.5 биле 809.6 рубль). Бюджет адырынын ажилдакчыларына шалын төлөп бээрине бергедеэшкиннер турган. Чылдын төңүзүңгө чедир өренин хуусаазын 2.5 ай чедир кызырар арга бар болган. Ону ам-даа кызырарын хемчеглерин Чазаак ап турар.

Хоорайда чонун кадым колгоп 30 эмнегел-профилактика черлери ажилдап турар, оларнын 25-и республика чагыргазына хамааржыр, оларда хоорайжыларнын 70 хууу эмнедип турган. Олар яны-бүрү аарыглар талазы-биле делгеренгү тускай эмнеэшкын база сүмө-дузаны ап келген. 1998 чылда эмнегелдерге 28 муң ажыг аарыг кичи чыда эмнектен, оларнын иштинде хоорай чурттакчылары 3 муң ажыг кичи кирип турар. Амбулаторий-поликлиника албан черлеринин 64 ажыг хууу база нити республиканың Отчеттүг үеде хоорайнын кадык камгалап албан черлерине берген 87.5 млн. рубль түңүң 83 хуууун республика бюджетинден ашалаңдырган Тускай сорулгалык федералдык программаларын күселери биле эмнегел дериглерин болгаш эм-танни 6996 муң рубльге сандып алган, а хоорай бюджетинден чүгөл 143 муң рубльди ол сорулгаларга чарыгдан.

Эрткен чылдын Медициналык албан камгаладылга фондунун дамчыштыр хоорайнын эмнегел черлерине 17.7 муң ажыг рубльди чоруткан, оон иштинде федералдык программаларын ашалаңдырынынга 14.1 млн. рубльди берген, мында 6.4 млн. рубль сан-чоу дузаламчызы база кирип турар.

Түр када ажып кылтыр аргазын чидирген дээш пособиени Социал камгаладылга фондузу чогуур үезинде болгаш долзуу-биле хандырып турган. Хоорайжыларнын санаторий, курорттарга эмнениринге 1485.3 муң рубльди, уругларнын чагыш даштанылганын организаастаарынга 717 муң рубльди үндүрүп берген, ол 1997 чылда бергенинен 5.5 катап хой.

Республиканың уруглар эмнегелезине бактериология лабораториязы, “Диа-Морф” дээр телехарылаа дамчыштыр сүмө бээр төптү, өг-бүлө планнаарынын кабинетин арыжкан Божудулга бажынарнын материал-техниктиг баазазын экижиткен, хан арыгларын амыг үдеги эң чаа технологиязын шигээдиң алган.

Тускайыткан эмиң дузазынга чонун херөгөлдөш улам долу хандылар сорулга биле кадык камгалап, эм-тан болгаш техниктиг хандырылга яамызы федералдык клиникаларге 175 аарыг кичини, оларнын аразында 125 кызылчыларын шигеңгел болгаш эмнеэшкин эртерибиле чоруткан. Маака 873 муң рубльди үндүргөн. Республикадан дашкаар санаторийлерге эмнедип биле кол нуруузунда хандырылганы чегей өг-бүлелеринин 111 уругларын чоруткан, оларнын 63-ү — Кызыл хоорайдан.

Республикада эң яны-бүрү мергежилдерлиг 987 эмиң ажилдап турар, оларнын

638-и — хоорайда Киниктиг ординатураже болгаш аспирантураже 27 эмиңиң чоруткан, олар кол кезинде кызылчылар болуп 1998 чылда Чазаак кадык камгалап черлеринин 19 ажилдакчызынга квартираларын үндүрүп берген.

Эрткен чылдын Кызыл хоорайнын чурттакчыларына элээш хой немелде өзүлдө болган Хоорай чурттакчыларынын 1000 кижиге оонаштыр өзүп-төрүүрү 14, ол көргүзүп республикада 17.1 болуп турар. Хоорайда чаштарын база иелерин өзүп-хораары республика денелинен 1.3 база 2 катап эвээш.

Оон-биле кады Кызылдың чурттакчыларынын кадык камгалаарынын талазы-биле шитпилдөөр ужуруг айтырыглар эвээш эвес, иччаңгаш республиканың кадык камгалап органныр биле хоорай чагыргазы демниг күженир, ажилдар ужуруг. Хамыктын мурнунда — ашалаңдырышкын айтырыглары Республиканың каттышкан бюджетке дыкша чедишпезинден ажилдавын турар улустун ме-да-ка-м-га-ла-ды-л-га-зы чорудары болдунмайн турар.

Хоорайжыларнын түбөр кулестан, алкогольизмен, наркоманиядан база онкология аарыгындан аарыш чоруу улам өзүп турары дүвүрениң, Кызыл хоорайда ындыг көргүзүлгө республиканын бекдик болуп турар. Чазаак комплектиг хемчеглерин ап эгелей берген.

Долгандыр хүрээледи колгоп. Кызыл хоорайга олар херек бе, туруп болур бе, ажил-агый чорудулганы тааржыр бе дээр айтырыгларын харылап, азы бадыткап, 67 төлөвөлдөгө болгаш өске-даа материалдарга республиканың Экология күрүмөттөди экспертиза эртерген. Оларнын иштинде мебель фабриказынын баазазында улул хемчээлдиг шугай бүдүренин организаастаары, кидис идик заводунга кидис бүдүрер дериглерин тургузар дээр ышкаш өске-даа улул инвестиция программалары кирип турар.

Хоорайга хуу автозаправкарлар турарын телевизорларын көргөн. Агаар камгалаар талазы-биле хойлу-дүрүмнери күүүсөдип турарын көрүп, 60 бүүдүлгө биле болгаш организаацияны хынаан, 42 хажыдыгын изерткен.

Республиканың Бойдус курлавырлар яамызы-биле кады Кызыл хоорайнын база Каа-Хем суурунун чон талазында чер адаанын сугларын хирленгенниң мониторингинин талазы-биле ажилдарын бири чалазын кылып дооскан Суг талазы-биле хойлу-дүрүмнери сагып турарынга 50 хыналданы, бойдус турускааларын камгалаарын көргөн 5 рейдини кылган, девискээрлер аштан-арыглар дугайында 50 айтышкынын берген.

Республиканың экология фондундан 87.2 муң рубльди үндүрүп берген, оон иштинде суртал чорударына база кижилерни бойдус камгалаанын кижиздеринге — 43.6 муңуну, Тыванын хомур-дажын одаарынын бойдуска хөрв чок технологиязын негеттерди-биле “Арыг-Агаар” кооперативе — 6.5 муңуну, алдын казып тый турар үеде Бий-Хемнин адырыктырныга кандыг өскерлишкиннер болуп турарын шигеңгелдөөр — 13 муң рубльди дээш, өске-даа бойдус камгалаар хемчеглерге ол акшаны берген.

Экологтуг өөредилге талазы-биле хоорайнын бүгүле уруглар албан черлеринде ай санинда бир катап экология кишээни эртерип турар, анча уругларын

бойдуска хамаарылтазы тодаргай хевирлеттинер. Профессор Л. В. Тарасовтуң ууртулгазы-биле “Экология болгаш диалектика” деп эксперимент 5 болгаш 9 дугаарларыг школаларда үргүчүлөвишаан. Ук школаларнын өөреникчилери Россиянын сайзырап турар школалар конкурзуунуң дипломаттары болган.

Кызыл хоорайнын өөредилгө албан черлеринин хой кезин муниципалитет өңчүзүңгө хамаарып турар-даа болза, республиканың Чазаак оларнын кол-кол айтырыгларыне болгаш чугула херөгелдеринче доктаамак кичээниң салып келген.

Хоорайнын өөредилге адырынын чарыгалы 49.9 млн. рубль азы бадалатынган планын 99 хууу болган Школаларнын материал-техниктиг баазазын быжылаары-биле 325.9 муң рубль, өөредилге-методиктиг номнар болгаш литературалар сандып алыры-биле — 270.5 муң рубль, федералдык болгаш девискээрлер конкурзунга киржириңге — 147 муң рубль шилчиттинген. Хоорай бюджетинге чингелде болзун дээш Кызылдың школалар интернадын, анча уругларын 70 хире хууу Кызыл хоорайнын-даа болза, республика бюджетинче дамчыткан.

Хоорайда 12 ортумак, 2 дузалал, болгаш 2 кеежээк школа, КДӨБК “Аныяк”, школалар дашкаар өөредилге төвү, 32 уруглар албан черлери ажилдап турар. Хоорайнын школаларында 17478 өөреникчи хаара туттунган азы республиканын бүгү школаларынын 25 хууу болуп. 10 школада, лицейлерде болгаш гимназияларда эртемнерни хандыр өөренир система эзугаар 1885 өөреникчи өөренип турар.

Хоорай школаларынын барык чартык кезин информатика болгаш саналга техникаларнын үндөшү-биле дериттинген кабинеттерлиг (республикага хамаарыштыр 28, 5 хуу).

Өөреникчилерин хоорай школаларында хойу-биле кээп, немежип турарындан оларнын саны нормативтен ортумаа-биле 45.5 хуу ашкан Ийги болгаш үшкү элчеге өөренип турар уруглар санынын өзүлдө агымы хевээр артыпшаан.

Кызыл хоорайнын хоорай бюджетинден өөредилге дээш чарыгдал хемчээли, 1997 чылга дейиң алырга, 13.2 хууга эвээжээн болгаш анаа чорүштүр хоорайга өөредилге дээш чарыгалы база ындыг сорулгалыг нити республика чарыгалына көрдө 3.1 хуу хой болганын демдегелээр анаар Хоорай школаларына эт-херексел садары-биле Нити болгаш профессионал өөредилге ямызны 311 муң рубльди шилчиткен азы нити чарыгдалтынган түнүң 47 хууу.

Хоорайнын өөредилге албан черлеринин немелде ашалаңдырышкын алган үндөшүн “Тываның уруглары”, “Өсүк уруглар”, “Инвалид уруглар”, “Салым-чазаның уруглар” деп федералдык сорулгалык программалар болган. Оон ачызында хоорайнын бүгү школалары салым-чазаның уруглар-биле ажилдаарына, оларнын аарын болгаш сайзыралын тодардырынга херектик методиктиг номнар-биле хандырынган Уруглар бажынының болгаш хой-ле уруглар садарынын херөгелдөөр 219.2 муң рубльди шилчиткен.

Бекдик мергежилди көлдө-рин белеткээриң бөзү эртемни сайзырадырыңче Чазаак кичээниң улгап келген. Республиканын наисыралында бүгү дээди өөредилгениң болгаш

эртемниң албан черлери мөөнөттөнгөн Соңгукчуларын Тыва Республиканың Президентизинге чагыын күүүсөдир сорулга-биле 1998 чылда дээди өөредилге черлеринче белеткээр өөредилге төвү тургустунган болгаш ажилдап эгелээш.

Делегейиниң үндөшүн чоннарнын 10 чылынга хамаарыштыр “Сибирге этносоциал хөгжүлдө” деп делегей черелиг семинары Кызылга эртерген. Алдарыг археолог эртемден А. Д. Гречинниң 70 харлазынга тураскааткан эртем конференциязы болган. Хунаның Башкы университетинин чалаалгасы-биле Убса-Нур төптүн эртемденери болгаш аспиранттары Кыдат Улус Республикага чоран Беш эртем ужу-дузалык программаларга баштайгы шигеңгелдер кылары-биле 217 муң рубльди тускайлаан. 1998 чылда бир доктор болгаш 6 кандидат диссертацияларын эртемденеринес камгалап алган. Аспирантыларга материалдык дуза кылдыр 66, 8 муң рубльди шилчиткен. Бекдик мергежилди кадрлары белеткээр талазы-биле Амгы Гуманитарлыг институттун Кызылда салбыры иделкеллиг ажилдап турар.

Россия Федерациязын 29 дээди өөредилге черлеринче 195 абитуриент дужаап кирген, 1997 чылга деңизэрге, 28 кичи немешкен болгаш оларнын хой кезин Кызыл хоорайдан.

Амыг үеде, чунуң-даа мурнунда республика иштинге экономиканың бааз адырларына юрист, социолог, финансист, менеджер мергежилди кадрларын белеткээр сорулга-биле дээди школанын реформа концепциязын ажилдап кылгаш хүлээп алыры негеттинип келген.

Чонун күш-ажы болгаш социал көзгөлөп өдөрүңгө эртен чылдын методиктиг болгаш практиктиг дузаны, консультацияларын, хоорай бүүдүүлелеринге, албан черлеринге күш-ажыл болгаш күш-ажылга хамаарылгалы айтырыглар талазы-биле күш-ажыл керээлерин чарырыга, “Кыдык Соңгукүкте болгаш анаа денештирген черлерге чурттап, ажилдап турарларга компенсация болгаш күрүне магадылалын дугайында” Федералдык хойлууну ажылгаарынын тайылыр ажилдарын чоруткан. Күш-ажыл төлевиринин, ажал шагын барымдааларынын, бүүдүлгө ууртукчулары биле коллективтиг дугуржулга, керээлерин чарыры болгаш күүүсөдиринин талазы-биле түүлүг хыналдаларын чоруткан.

“Политиктиг репрессиялар когааранын агартырынын дугайында” Федералдык хойлууга үндөшүлгө, когааран улуска болгаш оларнын чок кижилеринге чингелделит ачы-дуза чедирилгениң 244 муң рубльге азы нити түнүң 63 хууузуга күүүсеткен.

“Хоочуннар дугайында” Федералдык хойлууну күүүсөдир-биле күш-ажылды болгаш Ада-чурттуң Улул дайыннын хоочунуна “Чедер”, “Уш-Белдир” курорттарга, “Дус-Хөл” профилаторийге курорт санаторлулг эмнеэшкин чорудары-биле 120 путевканы тускайлаан, ол бүгү тускайлаан путевкаларын 51 хууу болуп Коммунал ачы-дуза чедирилгениң чингелде кылдыр 12 муң кижиге 528 муң рубльди үндүрүп берген. “1998-2000 чылдарда шериг албанын инвалидтеринге социал камгалап” деп Федералдык сорулгалык программа эзугаар 8 кресло-

колкаска саткан, Ада-чурттуң Улул дайынның инвалидтеринин 343-968 маркалыг ийи автомашиназынга септелгени чоруткан. 311 инвалидге протез-ортопедтиг ачы-дуза чедирилгенин кылган. 1623 рубльге 233 чорук чоруур талониарны саткан.

“Россиянын уруглары” деп сорулгалык программага дүүштүр реабилитация дериг-херекселдерин, инвалид уругларга “Чедер” болгаш “Уш-Белдир” курорттары “Ие болгаш чаш” деп 82 путевка садарына 160 муң рубльди тускайлап берген.

Чурттакчы чоңга социал деткимчениң республика фондундан берге байдалдыг хоорай чурттакчыларына 9 муң рубльге 1120 тонна халас хомур-даштын эдрестиг дузанын чедирген.

1998 чылда Кызыл хоорай чагыргазынын шитпилдөөр чурттакчы чоңга социал деткимчениң хоорай фондун болгаш чонун хандырылганы кошкак кезинин сандың дүжүргөн. Ада-чурттуң Улул дайыннын болгаш күш-ажыл хоочуннар хандырып турган 3 дугаарлыг сандыгын сандыпкан.

Кызыл хоорайнын муниципалдык өнү эргелелин негелдээш эзугаар ТР-нин Арбитраж судунун шитпилдөөр ивалдидер ажилдап турган “Ужук” КХЭажылдаар оран-сава чок арткап.

1998 чылда хоорайнын 1.6 муң чурттакчы чонун күш-ажылга хаара тудар албанга ажил дилеп барган, оларнын 417-ин ажилга тургустунган. Албан эзуу-биле ажилчактар саны 1999 чылдын январь 1-де байдал-биле 581 кичи бооп турар. Оларнын 37.7 хууу ортумак эртемниг болганыдан, ажилга тургузары нарын айтырыг болуп арткап. Ажилчактарга дузаламчы ачка төлөөринге 1.6 млн. рубль чарыгдалтынган.

Отчеттүг чылда пенсия төлөөлөзүндө берге байдалдардан уштунар арга болдунмаан. Республикада ышкаш, Кызыл хоорайга оон төлөгө садалы 2-3 ай чедип турган, мычазала-даа чыл төңчүзүндө ТР-нин Чазаак болгаш Пенсия фондунун салбыры пенсия төлөгөзүнүн садалын болдунар аргазынга чедир кызырган, иччаңгаш хоорай чурттакчылары пенсиязын кожуунардан баштай ап турар апарган.

Культура өдөрүңгө топоз-биле Чазаактын политиказы республиканың наисыралы Тыванын хой националдык чоңунун чангыс аай культурулуг төвү кылдыр камгалап арттырыныга таарымчалыг байдалдарын тургузарыне уулаңган. Кызыл хоорайга улул хемчээлди, ужу-дузалык культура хемчеглери— Республика Хуну, “Наадим-98”, Тыва Республиканын Конституциязын хүлээп алганынын 5 чылы, Делегей чергелги 3-ку Хоомей эртем шуулганы, улусчу чогаалганы болгаш бот-тывынгыр уран чүүл фестивалдарын түнел концерттери, республика курорттары, көрүлдери эртерипилгезин Найысалада республика музейи, 5 Культура бажыны, 12 библиотека, уругларнын 12 уран чүүл школалы, 8 улусчу театрлар, бичи көрүкчүнүң театры, танчы болгаш ыры ансамбли, ойнаар-кыстар театры, уругларнын фольклор клубу болгаш “Октай” фольклор ансамбли база өске-даа культура албан черлери болгаш каттыжынышкыны ажилдап турар. Кызула болгаш кино яамызы культураны болгаш даштанылганын парыгың ууртулганын солаан, оон-биле кады хоорайжыларын болгаш аалчыларын даштаныр бо камгачык черинин

ажылы көскүзү-биле экижээш.

Москва хоорайнын мэриязынын болгаш Тыва Республиканың Чазаактын сан-чоу деткимчезинин ачызында республиканын салым-чазанын уругларын уран чүүл солазынын чаа бажыны туттунган. Хоорайнын культура килдизинге сан-чоу болгаш материалдык дуза көргүзүрүнүн айтырыгларын деткимчезин тып турар.

Аныктар политиказы Кызыл хоорайга даразында уулаңышкыныга чоруттунган студент аныктар-биле, уругларнын болгаш аныктарнын нитилел каттыжымышкыныры-биле, аныктарнын түр, сезонуг ажилдар үезинде болгаш даштаныр үелеринде кады ажилдажылга талазы-биле ажилдар.

Студентилерин кижизидилге ажылынын Конференциязы хүлээп алдырган Тыва Республиканың Президентизинин чанында Студентилер аныктели тургустунган ТСК-лар, конкурстар, фестивалдар, слеттар болгулаан. Уруглар студентилерге чаа чылдык белектерин тывыскан Уругларнын ийи уран чүүл коллективтери Россия чергелди фестивалдарга кирешкен, лауреат атны чаалап алган. Беш студент Томск хоорайга эртем конференциязын ажилга кирешкен, 750 кичи аныктарнын күш-ажыл биржазын дамчыштыр сезонуг ажил-биле хандырттыган, 250 элээдилерни Россиянын аныктар топтеринге даштадырган. Маргалаалар, конкурстар тилекчилерин Москва хоорайга Делегейиниң элээдилер оюннарны көөрү-биле чоруткан. Комсомолдун 80 харлаанынга тураскааткан юбилейлиг байырлап, республиканың аныктар эвилелин болгаш уруглар орданын азынын тургузарынын тургустукчу конференциялары болуп эртен.

Чөдөк күш-культураны, спорту болгаш туризмин хөгжүдөргө чогуур кичээниң салып келген Кызыл хоорайга Президент кубогу дээш хол бөмбүүнү маргалаады, спорттун национал хевирлеринин фестивалы, “Президент мөөрийн” деп шолочылар аразында спортчу-кадыкшылга маргалаалары, И. Ярыгыңга тураскааткан 1-ги Россия чергелди хостуг хүреш маргалаады. “Спортчу элита” кеежээш эртен, 68 чемпионат болгаш бириг чер дээш маргалааларга 5 муң ажыг спортчу кирешкен. Наадим, Шагаа болгаш өске-даа национал байырларда спортчу хемчөг чокка эртейип турар. Хоорайда 128 спортчу тууглар санаттынып турар, оон иштинде 40 ажыг спортчу залдар, 9 жара боллаар тирлер,

Тыва Республиканың Чазаның ОТЧЕДУ

(Тончугу, Эгези 1-ти, 2-ти, 3-кү өрминерди).

VI. ХОЙЛУ-ДУРУМ САГЫЛГАЗЫН, КОРУМ-ЧУРУМУ БОЛГАШ НИИТИНИН АЙЫК ЧОК ЧОГУРУН ХАНДЫРАР

Республикада хандыратынган бугу кем-херектерин үшүн бир кезин Кызыл хоорайда болуп турарын өренип көргөш, Чазактың күженишкенини ниитиниң корум-чурумун быжылгаарыңа, хамаатыларың арын-чурун, ат-алдарың болгаш кадыкшылын камгалаарыңа угланган. Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органы хоорайга массалык, ниитилел-политиктик хемчеглерни эртирив турган үелерде корум-чуруму хандыраарыңа практиктик болгаш методиктик дузаны чеңдирив турган. Кижиниң эргелерин сагыр талазы-биле хандаларыңа истеле мурунуң черлеринге, Кызыл хоорайның эдиң-чазар колонияларыңа болгаш тур англаулактың черлеринге чорутулаан. Рыноктарга, дача участкаларыңа, обшежителерге, аалчылар бажынарыңа реидилер эртирив турар үеде дүрген ходелдишкениң тускай отрядыңа, ОМОН-нуң, ИХЯ-ның 800 ажыг айкалдарың кириштирив, ИХЯ-ның киржилгези-биле хоорай девискээринге угду хемчээлдиг 14 ажалдарың кылды чоруткан. Ниитиниң айык чок чорууну шадга айкалдарыңа 10 чуртталга бажынарың Чазак тускайлап берген.

ИХЯ-ның криминалдык милицияның айкалдарың кем-херек үүлгедилерин ажадынарың, кем-херек үүлгедилерин дилеп турар талазы-биле хоорайга 150 хүнерин ажадала эрттирген. Оон түнелдинде олар 199 кем-херек үүлгедилериниң ажадыңа, истелеге турар 36 кижини туткан. 2 муң ажыг чурум үрөкчилерин ИХЯ-ның дежурни кезээне, ээриктир сергедир черлерге 4 муң ажыг кижини, улук кижилерни хулээдир тускай черлерге 6,3 муң кижини болгаш 63 чептээң чурум үрөкчилерин тур тударың түвүнче 990 кижини тудуп чоруткан. 12 боону, 130 кг наркотиктерни хавырган. Хоорайның бугурулгелеринге, өөредилге черлеринге ИХЯ-ның ажылың дугайында 50 отчетту эрттирген.

Экономика адырыңа хоойлудууларны сагырыңа айтырылганы кичээңгейин түвүнче турган, аңаа 158 кем-херек үүлгедилериниң болган, азы 26,4 хуу өзүлдегил. 126 кеземче херээң дооскаш, улус судучу чоруткан. Экономика талазы-биле кем-херек үүлгедилериниң черинде материалдык когаралдың ниити түнү 7,8 млн. рубль болган.

Кызыл хоорайга үндүрүг хоойлудуулганың 33 үрээшкенин тодараткан, ол 1997 чылдан 1,5 катп хой, оон иштинде 15 үрээшкени — улук болгаш дык улук хемчээлдиг. Чурум бюджетинге немелде 9,6 млн. рубльди чеңдир шикчен. Сады-саарыга айкал-чорудууларын адырыңа үндүрүг төлөкчилерин — хуу кижилерниң кылганы кем-херек үүлгедилериниң талазы-биле 5 катп хой кем-херек үүлгедилерни тодараттың болгаш истеттинген. Профилактика ажадынарың түнелдинде үндүрүг төлөкчилерин бюджетке 63,6 млн. рубльди кирген. Хавырттың эт-хорегиниң 500 муң рубльге сайгарган.

Кызылдың рыноктарыңа маргалаттыңаан таапкы кылгыларын хавырган. Таможня документтери долдуртумаан 17 автомобильди туткан. Арага кылгыларын чыгат байдалга кылдып турган 18 черин тодараткан болгаш соксаткан. Хоойлу эзугар 4 тонна сук чулду хавырган. Республикаже техникти спиртти сөөртүп кирип турарың уламчылашканыңдан ону ажаалан 204 кижин 1998 чылда амытындаң чарылган, оларның чартык кезин — кызылчылар. Бир эвес январь, февральда 22 кижин өлгөн болза, шиптирив хемчеглерни алганын соода байдал чүгүртээң болгаш ноябрь-декабрьда 8 кижин хоранинганы даңгалдыктың.

Кол кичээңгейин кем-херек истелгезин долу болгаш шарнадыг истээрине, буруулугларга чылаш чок хары-салганы оларны хандыраарыңа угландырың турган. Отчеттуг үеде 1997 чылдыңна денээрге, кем-херектериниң 16,7 хуу хойну истеп

тыпкан. Кеземче хары-салгазыңа 1230 кижини онаштырган.

1998 чылда 2235 кем-херек үүлгедилериниң бурткетинген азы 1997 чылдыңдан 11,5 хуу эвээш. Аар болгаш онза айыылыг кем-херек үүлгедилери 12,3 хуу, өлүрүшкүн — 8,9, үптээшкүн — 28,2, өскениң эт-севни оорлаары — 6,9 хуу кызылган. Хой-ниити черлеринге, кудумчуларга байдал шору чотумчаан.

Оон-биле чергелештир Кызыл хоорайга аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедилериниң 36,1 хуузу болдунган. Дөрт өлүрүшкүнүң бирээзи-ле ында бурткетинген, 55 хуузу — ниитиниң черлеринге болгаш кудумчуларга. Хой-ниитиге улук салдарыг болуп болур кем-херек үүлгедилери ажиттыңмай артып турар. Эрткен чылдан өлүмүг болуп төнгөн озал-ондактар 34,8 хуу хой болган. Машинаны ээрик башкарып чоруп чолалчаларыңа саны эвээжөөй турар. Оруктарын, чадаг кижилер кылаштар черлерин багай байдал орукка шимчээшкениң айык чок чоруунга эки эвес салдарың чеңдирив турар. Хоорайга пассажирлер аргыштырып турар автобустар чолалчаларың хынаарга, оларның чүгле 43 хуузу ындагы эргени катп алган.

Моон мурунда турганы дег, истекчилериниң, судьяларың

ажылыңа чемелээшкениң хой болуп артышаан. Истеттинген херектерин судтар чогуур хуусада көрбейн турар. 1999 чылдың февраль 15-те байдал-биле алырга, суд манат турар 108 кижин хуусаазын эрттир тускай истеле черинде, хосталганын кызыл 35 кижин шиптирив хоойлу эзугар киргенин дугайында бижик чок болуп турар.

Ылангыя арага ижиң алгаш, чурум үрээр аныктарың, назы четпээнериң саны өзүп турар. Ычангаш школаларга, профтехучилищелерге, өөредилге черлеринге профилактика ажалдарыңа организаастарың үндөң биле эде көөр негетинип келген. Аныктарыңа эрге-хоойлу талазы-биле өөредилгезин организаастарың эде көөр, элээдилерниң чурттап турар чериниң айы-биле ажилды күштелдирер, уруглар клубтарыңа, хоорайның микрорайоннарында спорт шөлдериниң ажилы катп тургузар.

Иштиң херектер ямызы сонуургалдыг ведомстволар-биле кады арага продукцияңа хоойлу дур сайгарып турар кем-херек үүлгедилериниң кезектери тодардып ты-вар болгаш буруудагы, эконимикти кем-херек үүлгедилериниң билемисиди күштелдирер, оларны чоруп үезинде болгаш шарнадыг истеп-тыварыңа немелде хемчеглерин эрттирив планнап турар.

ТҮНЭЛ

Кызыл хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдээнин талазы-биле республиканың Чазаның ажадынарың түнелдериниң Отчетунда көргүстүңгөн анализ даразында кол түнелдерни үндүрер арганы берип турар:

1. Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээнин хандыра талазы-биле болдуң ажилыңа Чазак хоорайның республиканың найсылалы кылдыр, оон политика, экономика болгаш культура талазы-биле төвү кылдыр угду үнелиди берип, өөренип көрүп турар. Кызыл хоорайның ажил-херектеринге, хоорайның айтырылганы шиптирээринге улук сонуургалдың кожууннарың чурттакчыларың илергейлеп турарлар.

2. Президентиниң сонгулда мурунуң программасында, Чазактың шиптирелеринде көрдүңгөн хой-хей сорулгалар 1998 чылда колдуңда-ла Кызыл хоорайга боттагылаан. Кол-кол инвестиция төлөвилдерин мында боттанып, республиканың девискээр аразының специализацияны тодардып турар бугурулгелер тургустуңу турар. Бугурулгениң деткиринге тускайлаан республика бюджетиниң ажа-хорегиниң колдуңда-ла Кызыл хоорайның бугурулгелеринге чоруткан.

Хоорайның экономиказыңа чогуур деңгемдегил эскерилер 1998 чылда чеңдип алдыңган. Улуттур бугурушкунуңа бадышкыны херек кырында соксаан. Инвестицияларың, бараан саарылганың, өрткегил ачы-дуза чеңдирелгениң ниити хемчээли өскөн. Одалга энергетика комплекзиниң, транспорттун, харылазың бугурулгелери чогуур байдалда ажилдап турар.

3. Кызыл хоорайның девискээринде туруп турар күрүне бугурулгелерин найсылалдык байдалыңа таарыштыр республика ямалары болгаш ведомстволары үндүрүп турар. Ычангаш хоорай чыгаргызыңа даргазың сонгурунуң узамдыккан сонгулдалары болгаш Төлээлекчилерниң хоорай хуралы тургузарың саадатканы хой-хей айтырылганы шиптирээринге бергелерни таварыштырган.

4. 1998 чылдың каттышкан болгаш республика бюджетин тургузарда, күүседирде Кызылдың бюджетинге сая-хөө деткимчезиниң хемчээлин кожууннарда болгаш Ак-Довурак хоорайга ышкаш ол-ла принциптерге тодараткан. Хоорайда социал адырың албан черлер, республиканың болгаш федералдыг денелдин бюджеттен ажа алышкылары республика болгаш федералдыг бюджеттерден аңгы ажаландырышкыны ап турганнар. Ниитизи-биле алырга, Кызыл хоорайның бир чурттакчызыңа бюджет чарыгалдары республиканың ортумак денелдин колдуңда-ла ийи катп алып турардыр.

5. Ниити республикада ышкаш, хоорайда бюджет акааша аажок чеңдешип тургаж, социал адырың бугу объектилерин камгалаттың арткан.

Кадык камгалалды, өөредилгени, культураның болгаш республиканың өске-да албан черлери Кызыл хоорайның чурттакчыларың кожууннарыңа чурттакчыларың-биле дегне хандырып келген. Хоорай чурттакчыларың чыгаар өзүлдеги чеңдип алдыңган. Чаштарын төртүңгө эрткен чылдарың хемчээлинд, илерин болгаш чаштарын өлүр чоруу эвээжээң. Чоңга адрестиг социал деткимче чоруттуңу турар.

6. Республиканың болгаш хоорайның эрге-хоойлу камгалаар органының денгиң ажылыңа ачызында 1998 чылда даңгалыттыңан кем-херек үүлгедилериниң, оон иштинде аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедилериниң саны эвээжээң.

7. Кызыл хоорайның экономиказында бурунгаар шимчээшкениң турза-даа, байдал берге болуп артышаан. Ам-даа хой-хей организациялар болгаш бугурулгелер рынок байдалында ажадаларыңа таарып чадап турар. Кредитор ерлер, оон иштинде шалын талазы-биле, хой болуп артышаан. Хоорай бюджетиниң бодуну орулгаларың хемчээли эвээжээң, ычангаш хоорай айтырылганы шиптирээринге багай салдарың чеңдирив, социал-политиктиг байдалды бажырыдып турар.

8. 1999 чылда Кызыл хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдээнин айтырылганы шиптирээр, бугу чуртта ышкаш, берге байдалда эртер апаар. Чогуур түнелдерин чүгле бугу хевирин болгаш денелдин эрге-чаргаларыңа, политиктиг партияларың болгаш хой-ниити шимчээшкениң, хоорайның бугу чурттакчыларыңа денгиң болгаш ажагың ажилыңдан чеңдип ап болур.

Кызыл хоорайның 1998 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдээнин талазы-биле Чазактың ажадынарың дугайында Отчеттин кыска түнелдерин мындагы-дыр. Бо байдалда күженишкениң нарын реформаларны уламчылаарыңа угландыңан. Чаартылгаларың түнелдерин ылангыя чоңуң хосталгаларың, өңчүңу бугу хевирлериниң быжыг туруштуңуңа медереп билип турарыңа. Ычпалажок көрдүңгөн чүлдер долуу-биле күүсетиниң турарын Чазак мниип, бистин амырдылыгы экижидер дээш социал-экономиктиг реформалары чорударыңа хоорайжыларың, республиканың бугу чурттакчыларыңа идепкейлиг деткимчезинге иделеп тур.

Тыва Республиканың Президентизи — Чолак Баштың Ш. ООРЖАК. 1999 чылдың март 4.

ШЫН
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазак болгаш "ШЫН" солун редакцияның коллектив.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈА КОЛЛЕГИЈА:
Мадыр-оол Калчан, Адыңыкы Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 343-34; кол редакторунуң оралакчысы — 333-91; секретариат — 336-82.

Солун келбейн барганда даразында телефоннарже долгаар: 31-1494, 357-92

КИДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг кидис — 339-15
Медээлер албаны — 334-98;
Бухгалтерия — 341-16;

Солун неделада үш катп үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражи 5620.
Чыгыр № 19.

АМЫДЫРААДЫН ЧЕЧЕКТЕРИ

КЫС ЧОНУВУСКА ЧОРГААРАЛ

НИИТИЛЭЛ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ ХӨРЭЖЕННИҢ РОЛОНУҢ ДУГАЙЫНДА ТЫВАГА ХӨРЭЖЕННЕР ШИМЧЭШКЕНИҢ 70 ЧЫЛЫҢА ТУРАСКААТКАН ЮБИЛЕЙЛИГ ИЛЕТКЕЛИМГЕ ДЕЛГЕРЭҢГЕИ-БИЛЕ ДЕМДЕГЛЭЭН МЕН. ЫНЧАНЗА-ДАА БОГУНУҢ БАЙЫРЛАДА БИСТИҢ АЛДАРЛАҢ ХӨРЭЖЕННИРИСТИҢ АЖЫЛ-ХӨРЕКТЕРИНГЕ, АМЫДЫРАЛ-ЧУРТТАЛГАЗЫҢГА ХАМААРЫШТЫР ЧЫЛЫГ СӨСТЕРНИ КАМЧАП ЧУГААЛАВАС БООР

Бөгүдө хөрэжөн кижиге чүлге өгүлдедес, а ниитиледде база кол ролду ойнап турар апарган, ыдыктыңларын ыдыкты деп санадып чорур. Оларны амырдыл байдалың экижидери-биле Чазак эвээш эвес документтериң хулээп ап келген. Тыва Республиканың социал-экономиктиг, культурут хөгжүлдээнин хөрэжөннерин кирген улук-хуузуңа бистин Чазак улук үелелди берип, хүндүлүг шаңгаларың тывыскаан. Россияны Хөрэжөннер эвилелиниң шаңгалың 15 кижин алган. А Тываның Хөрэжөннер эвилелиниң шаңгалың 400 ажыг кижиге тывыскаан. 500 ажыг мурувчак хөрэжөннериниң чурму "Азия төвүнүн хөрэжөннери" деп альбомга кирген.

Олар амырдыл чыч үч чалазыңа, рыноктуң байдалыңа таарыштыр тургустуңуңа, амырдыраарыңа, шын аргаларын т.п. өгүлдезиниң эзулук чермикчилери апарган диге чаштырып болбас. Дык хой кижилер саарлыкка, чогадыкчы ажилды чедикши-киниң кылды, өскелерге эки үелер-чиңгээ көргүзө берген. Чижек кылдыр Донгак Каринаны адап болур бис. Ол өгүлдезинге, төрө-дергүлүңге дүзалажур арганы тп, оларны ажил-агымже эвилелдеп, хой картофельдин болгаш ногааның дүдүңүн өстүрүп турар.

Ыраккы Мөңгү-Тайганың "Мөңгү-Бүрүн" совхозтун хөрэжөннери бригадалар тургускаш, чайгы үеле каттап алгаш, варенелер хайндырып, эт оттарың чыгаш, эмтан кылдыр кылдып, белектер турдулар. Оон аңгыда дүктен язы-бүрү эт-септи — ширтектери, өг-бүлде эдилелдер, шын шарнадыг кылдыр кылдып турдулар.

Уениң байдалыңа чалынмай, кызымчалы ажадалап, чоңунуң хүндүктелгиң чаалап алганыңа өвүр кожуңда араат ажил-агылгылар Сара Балдан биле Сай-оол Кууларны хамарыштырып болур. Кур-Чер суурда Анастол, Лариса Кууларларын анык өг-бүлде ада-изиниң ийин салтап, боттары продукцияңың бугуруш, артыкшылыңың чоңга садып сай-

гарып турар. Дык хой хөрэжөннер биче бугурулгелерни, магазиннерни, столоваяларың, кафелерни ажадып алган.

Уелергиң бооп турар коллективтерни адап көрейин: КХЭ "Азас", "Ткани" фирма, "Эконика" магазин, Наталья Донгактың рестораны, "Тещин хлеб" болгаш өскелер-да. Рынок экономиказы хой-хей кижилерни ажил чок арттырып, амырдыл чычымшы-агымшын ап октапса-да, хөрэжөннер тывыңгыр чоруун көргүзүп, аренда-

оскелерин-даа республиканың солун, сеткүүдериниң номчукучулары улук сонуургал-биле номчуп турары өөрүнчүг.

Хлеб кылдыр бугурулгезини мурувчакчы Елена Петровна Евграфова, Зоя Кудереевна Тойлуд-оол олардан эш-өөрү үлгөү ал, дуржулгазы өөренип турар. Кызыл кожуңунуң кадыңган турган үнүш комбинадын (тепличный) ажилчын байдалга кирип, ында ногаа аймаан, үнүш аймаан хөрэжөннер өстүрүп эгелей берген. Чүлге боттарың эвес,

улук-хуузуң кирип келген. Бистин хөрэжөннериниң хой кезин улук өөредилгезинде, кадык камгалалында, культурада, сан-хөө органи-зацияда, амырдыл ханды-рылга черлеринде, садылга, хой-ниитиниң чемелдин-гезинде чедикшиңиң ажилдап чорур. Оларның ажилы үнелелди ап келген.

1998 чылда Хову-Аксы ортумак школазы чылдың дээрэе школазы болган. Елена Григорьевна Тупицына республика конкурзуңа тилекчи болгаш "Чылдың башкызы" атты ап, "Россияның чылдың башкызы-98" деп конкурса кирип чорган. Кызылдың №9 школазының директору улус өөредилгезиниң тергиини В. Ф. Демүр-оол, РФ-тиң школаларының ал д а р л ы г башкызы Ак-Довурактың ийи дугаар ортумак школазының директору З. С. Дүктен-оол,

Социалистиг Куш-ажадың Маадыры, башкы С. С. Дамды-оол, Сары-Сеп ортумак школазының башкысы С. М. Достай (ол Совет хөрэжөннер комитетиниң кеңигүңү чорган) ал "Азия төвүнүн хөрэжөннери" деп альбомче киргенер.

Республиканың музыка школарынның аразында Хову-Аксының музыка школазы эки ажилдыг деп мактадып келген. А школа назы четпээң уруглар албан черлеринде (39, 40, 21 дугаарлыг) хой кезинде хөрэжөн башкылар ажилдап турар коллективтер эд дээрелерин санадып кирген. 40 чыл иштинде чаштар-биле ажилдап келген башкы 40 дугаар уруглар садының эргелекчизи Л. Х. Лебедева канчак чоргаларыңа боор. Өске-даа ат-сураа алдаржаан башкылар школарда хой чылдарда ажилдап келгенер. Ол дээрге Ф. Т. Манзанова, Л. Т. Марченко, Л. И. Есенчук болгаш өскелер-даа-дыр. Дээди өөредилге черлериниң башкылары, эртем-шинчилел институудуң эртемденнери Тываның сайзыралыңа эргежок чугула ролду ойнаар кадрларың белекээргине, яныз-бүрү ажагың эртем шинчилелдерин кылдырып улук ролду кирип турарлар.

"Улук-Хем" ресторани (директору Н. Д. Маландык), кафе "Огонек" (В. И. Давыданов), Таңды кожуңун хергелекчилер ниитилели (Т. М. Доменкова), Кызылдың хлеб комбинады дээр ышкаш хөрэжөннер удуртуп турар коллективтерниң ажилы мактадыл.

Республиканың көдээ ажил-агыны сайзырадырыңа Таңды кожуңда хаан ажакчысы Светлана Тожу, тараа шаңың эргелекчизи Нина Якунина, саанчыл Клавдия Оюн, Нина Оюн, кол зоотехник Светлана Монгуш, малчын Раиса Оюн олар улук

Республиканы хөрэжөннери культура болгаш спорт ажадыңа идепкейли-биле кирип турар. Тываның Хөрэжөннер эвилели олар-биле демежиң, болур-чогуур ажадыңа кирип келген. Май айда ТР-нин Култура ямызы, Курспорт комитет болгаш Хөрэжөннер эвилели демежиң алгаш, хөрэжөннер аразыңа спартакиада эрттиривис.

Бистин хөрэжөннеривис күрүне башкарылганың нарын ажилдык, яныз-бүрү улуртукчу ажадыңа калбаа-биле кирип турарыңа өөрүрү бис. Ылангыя Күрүне Думазының депутаты Г. А. Салчак республиканың социал-экономиктиг шадлыг бедигерине, бюджет айтырың шиптирээринге улук-хуузуң кирип турарын чон шүттү билер. Силерге улук-биле өөрүп четтиргенистиң байырдал таварыштыр илердин тур бис, Галина Алексеевна!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаты кылдыр үш кыс эжиниң сонугуңан Ол дээрге Т. Б. Куулар, Н. Н. Куулар, Ч. Т. Сагды-оолдар. Оларга чоргаларыңа, чедикшиңнери күзүп тур бис. Анык сайыт Елена Кара-Саала база ажил-иши чедикшиңнери күзедивис.

Бистини, хөрэжөн чоңуңу дегтип, депшип ажадала турар таарымчалык байдаларың тургузуп турары дээр чонувуска өөрүп четтиргенистиң илердиң ужуругу бис. Тываның хөрэжөннери оларга күрүскөн идегели бугурун-биле бадыткаар дээринең чигиниң турба.

Бистин аравыста хөрэжөннер шимчээшкениң кожуңнары база бистерге деткимчезин көргүзүп, арга-дуржулгазың бээр дээрине идегештиңан, Тыва башкыларың, ажаларың, эш-өөрүң амырдыл-чурталгазың экижидер дээр ТР-ниң Хөрэжөннер эвилели бугу күжүн моон сонгаар-даа берип ажадылар. ТР-ниң Чазак Дээди Хурал болгаш өске-даа улуртукчу чарлар-биле дегне ажадаларың силерге багып айтканы бис. Байырдал-биле, эргим хөрэжөн чоңуңу!

Ирина ОМУР,
Тываның Хөрэжөннер эвилелиниң даргазы.

МӨҢГЕ НОГААН ХҮРЭЭЛЕДДИҢ ЭЭЗИ

Тыва Республикада ол берик часкаан. Ону Светлана Горбатюк дээр, Тускай эртеңи — чечек талазы-биле мастер-декоратор. Ындыг мергежилдигер найсылалыста бестин коңчү ховар. Сөөлү чылдарда Кызылда омык истуралистер станицында Татьяна Оюн, № 4 ортумак школаның башкысы Тасара Болгоева харын бо талазы-биле чаа мергежиң өрорлөр.

— Тыва чурттуг мен, чечектер өстүреринге, ону деглеп белектеринге элээди чылдарда-ла сонуургалдып апарган мен. Бо талазы-биле тускай мергежилди Украинага албан-биле өөренип чеңдип алдым. Тыва-биле ук черин географтыг байдалдары хөлчөк ытгалды. Агаар-бойдуу кады-дошкун төрээң черинге шыгылыг тускай оран-сава иштинге чечек өстүреринге мергежиң бердим. Бо талазы-биле стажым он сес чыл чедип тур — деп, ол биске сонугуртты.

Чечек талазы-биле мастер-декоратор кижиге көрүп чорум эвес. Оон тайылбырың сонуурган, таалап-биле дыңадым. Светлана элчаксунамыда-да, улам чырык, улам чазык аяншычы-биле бисче көрүп тур. Мөңгө ногаан хүрээлел иштинге чыгыс черге кайың турдунар ийик. Кады келген эш-өөрүмүң, мастер-декораторун ол черинге арттырып, телпичаның чинге коридору-биле оон төңчү ужуңга чеңдип дегип дүрген кылаштагыладым. Чечек өстүрер телпичаның узуну чус оранчок ажыг метр. Оон бедни баша зору, ханаларда дегир хоорзалдарың чыгыг доктаамак кээп турар чорду. Сайгылаңнар бар-даа болза, ында чырык кыпшайп турар. Ынчалза-даа шил өттүр хунуң херелдер телпичаны иштин чырыдып турар.

Ылбес, бир дугаар көрүп турар чүлдөрүң Светланага катп-катп тайылбырлатым.

— Чылыг, чырык хандырылганы чегенчиг-дир. Ол-даа канчаар, сөөлүңде болур йнаан. Бажын иштинде чектер 200 ажыг хевирин турду. Оон бир кезин доңган, чүлге үрээшкени камгалап арттыдым. Бисте эн ховар чечектер бар. Ону хергелээңер чоок девискээр-ливистен база келгилээр-дир. Красноярск крайның хоорайларың чечек тулар телпичалары сандан үңгүлүн. Сибирье хоорайларын Новосибирск (улук төп ычпачымай канчаар) телпичаларың бугуң-буруң камгалап алган чорду. Элээң каш девискээрлер-биле харылзаалды мен — диди.

Чугаакыр тайылбырлакчыдан каш-даа атырыг салдым, аңаа харыштарың узу-соксаал чокка сонугуртты.

— Чечектерни чарашыңнар, оон чаагай чыдыңга, хүрээлениңге магам ханар. Ынчалза-даа оон ат-сывың эки билбес мен, кайызың-даа "чечек-ле" дээр болгай мен. Ону кезеринде, чула тырып алырыңдан база чаландыр мен. Черинге, савазыңа турганай туруан, үнгеней үзүн — дидим.

— Өрээл иштинге өстүрүмүң менде чечектерни чамдык аттарың блокнотумга бижип берип көрүңер, Светлана Албертова?

— Күзелдизим-биле — дээш, "Бегония, глоссиния, циррус, инжир, плющ, герань. Эм чечектер — алоэ, индий согуна, диоризандар (кыдат кырык-сал), калан-хоо, ажилдар черлериниң, ылангыя бугурулге цехтериниң бок агаарын арылзаар чечектер — хлорофитум, мискт, герань, жасмин, лимон" деп блокнотумга мастер-декоратор демдегеп берди.

— Чимизин, чемижин бээр чечектер база мында өзүп турар бе? — дидим.

— Ийе, чоңум эвээжи

Арапор ОКСУР,
ЧУРУКТА: мастер-декоратор Светлана Горбатюкка. Буян ООРЖАКТЫҢ фотогу.

Онза медээ өшпес чырыбы

Делегейин болгаш Европаның "мөңгүңүзү" эдилекчизи, Россия чемпиону, чурттуң шилдик коман-дазының кеңигүңү, делегей чергелиг спорт мастери Саян Санчат Югославия болган бокс маргалдазыңа бодунуң денгезинге киришкен 16 боксерну аштырышкыңа тааварыштыргаш, чайыңналчак аргы т